

Поняття „національна ідентичність” і „національна ідея” в українському термінологічному просторі

Лариса Нагорна,
доктор історичних наук, професор,
головний науковий співробітник
Інституту політичних і етнонаціональних досліджень
НАН України

Відповідно до традиції соціального конструктивізму, основи якої започаткували у 60-х роках ХХ століття П. Бергер та Т. Лукман, понятійні визначення соціальної реальності спроможні справляти на цю реальність зворотний вплив. З цією тезою можна погоджуватися чи ні (кількість прихильників і опонентів у соціального конструктивізму приблизно однакова), але не можна не бачити очевидного: розмитість деяких основоположних понять не лише серйозно утруднює пізнавальний процес, але й створює в суспільстві додаткові осі напруги. Політичні уподобання людей і, відповідно, їхню поведінку формують не лише об'єктивні інтереси, але й суб'єктивні уявлення про норму і відхилення від неї. Поняття й терміни можуть бути знаряддям політичної мобілізації і конструювання конфліктного політичного простору – навіть у тому разі, коли самі політичні актори не ставлять перед собою такої мети. Логіка невіддільності соціальної реальності від її понятійних визначень спрацьовує сама собою.

Зазначене стосується двох базових понять соціогуманітарних наук – “національна ідентичність” і “національна ідея”, глибоко закорінених в історичні пласти свідомості. Вони постійно фігурують у політичному дискурсі. Полісемантичність терміну “нація”, від яких вони походять, допускає досить широкі трактування їхнього національного компоненту. Багато хто вже просто не помічає лінгвістичної пастки, створеної традиційним нерозрізненням понять “нація” і “народ” при перекладі на українську мову терміну, що сягає латинського *patio*.

Дві основні лінгвістичні традиції у застосуванні поняття “нація”

склалися ще у XVIII столітті. В одній цей термін асоціювався з поняттями “державна”, “громадянство” і означав певну територіальну політичну спільноту. В іншій акцент робився на етнічних і культурних особливостях, а сама спільнота поставала як мовно-культурна. Згодом ці підходи дедалі більше поляризувалися. Сьогодні прикметник “національний” має зовсім різне смислове навантаження у словосполученнях типу “національні інтереси” та “національна політика”. Але тут ми, принаймні, маємо справу з усталеними термінами, зміст яких не потрібно розшифровувати. Що ж до понять “національна ідентичність” та “національна ідея”, то у цьому випадку смисли цілковито залежать від уподобань, здебільшого політичних. Інколи доводиться проводити доволі складний аналіз дискурсів, щоб зрозуміти, етнічний чи загальногромадянський зміст в ці поняття вкладається.

Нечіткість у застосуванні етнічної термінології увійшла у звичку. Не випадково фахові енциклопедії подеколи наводять поруч кілька різних статей на теми націоналізму чи національної ідеї, посилаючись при цьому на термінологічну невизначеність понять “нація” і “народ” в основних європейських мовах. Але не варто забувати, що у більшості країн Європи та в США період формування націй співпав з періодом становлення національних держав, і збіг цих двох понять сприймався, як норма.

Зовсім в іншому руслі розвивався такий процес в Україні. Тут формування нації відбувалося в умовах багатовікової бездержавності, ускладненої розчленованістю території. Оскільки єдино можливим важелем прискорення цього процесу була культурна мобілізація, з українською нацією ідентифікувала себе зовсім невелика частина населення. Наступні катаклізми (громадянська війна, тривалий період панування тоталітарної диктатури) не сприяли формуванню національної ідентичності на основі співгромадянства і водночас утримували поняття національної ідеї у вузьких рамках етнічності. В СРСР поняття “національний” дедалі більше розмивалося. У сфері політики воно застосовувалося лише в контексті “національні республіки”, хоч насправді ті „республіки” були не національними, а територіальними утвореннями.

Після розпаду СРСР сфера застосування термінів із означенням “національне” значно розширилася. Коли говоримо про національну державність, національну безпеку, національні інтереси, маємо на увазі загальногромадянські цінності. Проте, як і раніше, смислове навантаження основних термінів, що окреслюють систему соціокультурних і духовних координат, лишається розмитим. Зрештою, соціальні конструктивісти поставили під сумнів і саму доцільність застосування поняття нації як операційної академічної дефініції. Наприклад, “забути про нації в ім’я народів, держав і культур” закликає провідний російський етнолог В. Тишков [1]. Подібні заяви сприймаються як емоційний курйоз – адже не так легко відмовитися від основоположного поняття цілого ряду наук і

**Поняття "національна ідентичність" і "національна ідея"
в українському термінологічному просторі**

Лариса Нагорна

домінанти етнополітичного дискурсу. Але що справді необхідно робити – це якомога чіткіше окреслювати термінологічні межі понять із прикметником “національний”. Особливо в тих складних випадках, коли розмитість легко перетворює їх на об’єкт політизації та різних маніпуляцій.

Спробуємо спочатку під цим кутом зору охарактеризувати обшир застосування поняття “національна ідентичність” в українському контексті. Справа ця не проста. Поняття етнічної і національної ідентичності часто отожднюють, як це робить, приміром, О. Олійник на сторінках “Малої енциклопедії етностатистики” [2]. М. Обушний ввів у науковий обіг гібридне поняття “етнонаціональна ідентичність” [3].

Проблеми національної самоідентифікації є важливими для кожного народу, оскільки вони зачіпають смислотвірчі основи його існування. Для України ці проблеми є ще гострішими, бо здобуття незалежності поставило її перед вибором нової ідентичності, такої, яка найліпше сприяла б процесам формування політичної нації співгромадян. Обрана молодого державою парадигма націо- і державотворення не була національно-етнічною і не закріпила за титульним – українським – етносом ніяких владних переваг. Проте закладений у національно-державницькій парадигмі об’єднуючий потенціал виявився слабким для того, щоб політична нація стала вагомим конструктом ідентифікаційного поля. Гостра криза ідентичності, у стані якої український соціум перебуває й досі, супроводжується конкуренцією комуністичної, ліберальної, націоналістичної ідеологій, протистоянням українського та російського націоналізму.

Необхідність чіткого окреслення ідентифікаційного простору в Україні диктується як пізнавальними, так і особливо практичними завданнями. Значення останніх зростає у зв’язку з тим, що процеси самоідентифікації відбуваються в Україні одночасно зі зміною механізмів соціально-економічного регулювання. Новітній етап соціокультурної трансформації у новоствореній державі пов’язаний з істотною модифікацією системи цінностей і моделей політичної поведінки. Нестабільність соціального середовища, ускладнена різнополюсністю зовнішніх орієнтацій, породжує розмитість ідентифікаційних систем та дифузю ідентитетів.

Під ідентичністю прийнято розуміти результат самовизначення людини чи групи у соціальному сенсі, створення “образу – Я” та “образу – Ми”, тобто віднесення ними себе до тих чи інших спільнот за віковими, професійними, статевими, територіальними, етнічними, конфесійними чи іншими ознаками. Англійське слово “identity” вживається у значеннях тотожності, справжності й самобутності. У соціогуманітарних науках пріоритет віддається третьому (самобутності) – ідентичність тут розуміється як сукупність специфічних рис, які виділяють певну спільноту з-поміж інших, і є для окремої особи чи групи підставою для віднесення себе до цієї спільноти. Втім, єдності поглядів у визначенні природи

ідентичності не спостерігається. Навколо цього поняття не вщухають гострі дискусії.

“Несумірності” ідентичностей виводяться соціологами із проблематичності чіткого визначення їх місця у сучасній системі соціальних доміант. Семантична двозначність поняття “ідентичність” (яке може означати і самототожність і тотожність чомусь іншому, аналогічність) накладає свій відбиток на характер дискусій, які ведуться навколо “буття ідентичності”. Конкурують дві ідеальні моделі продукування ідентичностей. Перша перебуває в руслі есенціалізму і відшукує у будь-якій ідентичності органічно властивий їй сутнісний, автентичний зміст, що виводиться здебільшого з культурного досвіду. Ідентичність визначається як екстракт усього того, що “органічно притаманне” її носієві. Така натуралістичність, з погляду есенціалістів, забезпечує ідентичності інтегральність і цілісність, вирішує проблеми її самолегітимізації і визнання її іншими спільнотами.

Інший, близький до конструктивізму, погляд виходить із заперечення інтегральної, гармонійної ідентичності. Остання розглядається як “рукотворна” категорія, що конструюється у межах конкуруючих дискурсивних практик. У таких трактуваннях ідентичність виступає як “тимчасовий, відносний, незавершений конструкт, що має онтологічний статус проекту або постулату. Це – завжди недосконале знання про себе і ще не досягнуте адекватне визнання іншими” [4].

Сучасні уявлення про роль і місце етнічної і національної ідентичності складаються під впливом конкуруючих трактувань діалектики етносу і нації, природи національної єдності, різних типологій націоналізму. Підвищення мобілізаційної ролі етнічної ідентичності наприкінці ХХ століття пов’язують із реакцією суспільної свідомості на форсовану глобалізацію, викривленим відображенням у ній поділу націй на “бідні й багаті”, посиленням соціальної конфліктності в умовах перехідних економік, розвитком транспортних комунікацій і засобів зв’язку, що стимулюють консолідацію різних етнічних діаспор.

У сучасному світі налічується до 5 тисяч національних меншин. З них 575 проживають на територіях європейських держав і близько 200 на пострадянському просторі [5]. В таких умовах етнічність лишається потужним колективним ресурсом, інструментом здобуття і збереження соціального та політичного статусу, засобом територіально-державного самовизначення, нарешті – екзистенційною цінністю. Але емоційні ресурси етнічності можуть виступати і як стимулююча, і як паралізуюча, руйнівна сила. Сумний досвід Югославії, Чечні та інших “гарячих точок” планети дає яскраве уявлення про її величезний конфліктогенний потенціал.

В поняття етнічної ідентичності вкладаються насамперед спільні уявлення, що виникають внаслідок усвідомлення членами певної етнічної групи спільності походження, культури, мови, традицій, території, історії

**Поняття "національна ідентичність" і "національна ідея"
в українському термінологічному просторі**

Лариса Нагорна

тощо. Етнічність, як правило, відіграє роль того специфічного, неповторного, що притаманне саме цій спільноті. Її найсуттєвіші характеристики – особливості психологічного складу, характеру, темпераменту, своєрідність етнодемографічного потенціалу – все те, що вкладається в поняття “етнічний стереотип”.

Що ж до національної ідентичності, то, порівняно з етнічною, це поняття є більш невизначеним і розмитим. Один із визнаних західних авторитетів у питаннях національної ідентичності, Е. Сміт характеризує її як абстрактну, багатовимірну конструкцію, пов’язану з багатьма різноманітними сферами життя і схильну до численних перетворень і поєднань. Її найголовнішими рисами є історична територія, спільні міфи та історична пам’ять, спільна культура, єдині юридичні права та обов’язки для всіх членів, спільна економіка. Поняття національної ідентичності передбачає насамперед самобутність, історичну індивідуальність, наявність популярної в масах національної ідеї. Національна ідентичність може химерно поєднуватися з іншими різновидами ідентичностей – класовою, релігійною, етнічною, а її ідеологія – хамелеоноподібно перетворюватися на інші ідеологічні різновиди: лібералізм, фашизм, комунізм [6].

Якщо етнічна ідентичність ґрунтується на певній системі об’єктивних ідентитетів – расових, культурних, психологічних (антропологічний тип, мова, релігійні догмати, традиційна обрядовість), то конституїтивною основою національної ідентичності виступають ознаки, значно менш “відчутні на дотик” – свідомість, політична воля, громадянство. Національний принцип, за Й.-Г. Фіхте, не є природним. Він не біологічний, не вроджений, а духовний. З ким або чим виявляє особа свою духовну спорідненість – це її особистий вибір, а розпливчатість поняття “нація” цей вибір ускладнює. Можна бути етнічним українцем і не бути ним у духовному сенсі. Я. Коллар був недалекокий від істини, коли визначав націю як “дух, особисту характеристику” [7]. Джерела “невловимості” національної ідентичності перебувають, очевидно, саме у цій площині.

Навряд чи варто паростки української національної ідентичності відшукувати в глибинах історії, хоча вже Київська Русь наочно демонструвала уявлення про “рід руський” та “руську землю”. Некоректно уявляти процес національного самоусвідомлення як суцільний висхідний рух, що має тисячолітню історію. Тривала бездержавність зумовлювала численні кризи ідентичності, спровоковані спочатку спольщенням, а потім зросійщенням українських елітних прошарків. Та й сама ідентичність, якщо винести за дужки короткий період національної революції середини XVII століття, була радше становою, релігійною, регіональною, ніж національною. Лише у XVIII столітті усвідомлення старшинською елітою своєї нерозривної єдності з етнічною територією, консолідація навколо власних політико-правових цінностей і інституцій,

створення власного історичного міфу істотно розширили ідентифікаційний простір. Вихід за межі етнорелігійної ідентифікації дає підстави зробити висновок: протягом XVIII століття в середовищі соціальної еліти України-Гетьманщини розпочався процес формування проявів національної ідентичності, характерний для сучасної модерної нації [8].

Б. Андерсен, творець концепції модерних “уявлених” спільнот, зазначає, що XIX століття в Європі стало золотим віком національномовних лексикографів, граматиків, філологів, літераторів. Щодо України він звертає увагу на значення “Енеїди” І. Котляревського у зруйнуванні міфу про українську мову як мову гречкосіів, на феноменально швидке перетворення Харківського університету в центр українського літературного буму, на роль Т. Шевченка як творця української літературної мови та факт заснування у Києві першої української націоналістичної організації [9].

Свідченням початку в Україні етапу “самовизначення” став національний рух, перша (“академічна”, за М. Грохом) фаза якого заявила про себе справжнім бумом етнографічних, філологічних, історичних студій. Ці спроби самоствердження, в яких романтизм поєднувався з сумуванням за “золотим віком козащини”, дали чимало для розуміння культурних джерел національної самобутності, створення етнічної моделі ідентичності. Але їх політичний, консолідуючий вплив був істотно обмежений двома обставинами. По-перше, романтизовані зацікавлення старовиною мали виразний присмак “української унікальності”, національного самозамилування. Як правило, їм було притаманне некритичне ставлення до минувшини. По-друге, сама ідея українського національного відродження подавалася “у чужій одежі” (С. Єфремов). Ілюстрацією того, як химерно перепліталися риси української та російської ідентичності у романтизованих персонажах “любителей малороссийской старины”, може бути гоголівський “Тарас Бульба”.

І все ж ще довго після первісного “самовизначення” національна ідентичність в Україні лишалася ситуаційною, химерно поєднуючись із значно поширенішою подвійною “малоросійською” ідентичністю. Те, що українська культура протягом XV – XX століть була включена у дві геокультурні спільноти – європейську і російську, зумовило її внутрішню двоїстість і створювало додаткові осі конфліктності. В українській національній свідомості виразно виявлялися дві орієнтації: на взаємодію з панівною культурою і на автономізацію; після 1654 року вони набрали промосковської і антимосковської форм. Питання “Росія чи Європа” постійно перебувало (і перебуває досі) в полі інтелектуальних рефлексій.

На наш погляд, сьогодні конче важливо чітко розрізнити етнічну і національну ідентичності. В основу такого розрізнення слід класти відмінності між етноцентричним і локоцентричним типами світосприймання. Ідентифікація з етносом є в своїй основі культурною, в

**Поняття "національна ідентичність" і "національна ідея"
в українському термінологічному просторі**

Лариса Нагорна

ідентифікації з нацією значно виразнішим є територіальний компонент. Підґрунтя етносу – біологічне, лінгвістичне, культурно-релігійне. Підґрунтя нації – інституційне, політичне, територіальне. На відміну від етнічної, національна ідентичність знаходить свій головний прояв у горизонтальній ідентифікації членів певної спільноти як співгромадян. Акцент робиться при цьому на загальнонаціональних цінностях – національному інтересі, національній безпеці тощо.

До речі, уявлення, ніби етнічно орієнтована ідентичність обов'язково має бути домінантою в ідентифікаційній системі, належить до числа суб'єктивістських, найчастіше продиктованих політичною кон'юнктурою. Для більшості людей значно важливішою є індиферентна щодо етнічності соціокультурна ідентифікація, в основі якої не суто національна, але й громадська, професійна, станова, релігійна компоненти. Саме у цьому слід бачити головну причину того, що тлумачення національної ідеї як суто етнічної не знаходить масової підтримки в Україні.

Варто при цьому зауважити, що етнічність, етнічна ідентичність нікуди не зникають, "не розчиняються" в громадянськості. Як зауважує В. Степаненко, всередині громадянської нації завжди існує усвідомлення "іншості", яке створюється збереженням етнокультурних відмінностей. Толерантні міжетнічні відносини – основа того, що називають конституційним патріотизмом на протигагу етнічно орієнтованому націоналізмові [10].

Зрештою, про дефініції не сперечаються, про них домовляються. Сучасний ступінь інтеграції українського суспільства, в якому етнічні пріоритети не є домінантними, створює всі умови для моделювання таких категоріальних структур громадянської нації, в яких поняття "національне" стійко асоціюватиметься з юридичним громадянством.

Тепер спробуємо прояснити сутнісне наповнення поняття "національна ідея". Зв'язок між національною ідентичністю і національною ідеєю найбезпосередніший: національна ідея виступає як форма раціонального або напівусвідомленого осягнення національної ідентичності. На теоретичному рівні пошук національної ідеї – це пошук "того стрижня, навколо якого була б сконцентрована вся гама національних домінант – національні інтереси, державність, патріотизм, демократія, справедливість, віротерпимість тощо" [11]. І коли цей пошук заходить у глухий кут, то це означає брак відчуття національної ідентичності. Як вважає О. Майборода, у поляризованому, зневіреному українському суспільстві національна ідея приречена існувати "у формі невловимій, текстуально неоформленій, по суті віртуальній" [12].

Тут варто замислитися: а чи може взагалі національна ідея бути чітко визначеною і текстуально оформленою? Адже йдеться не про державну доктрину і не про ідеологію як систему поглядів, а саме про ідею як форму колективних устремлінь, яка за самою своєю природою є чимось

неоформленим, ефемерним, якоюсь мірою ірраціональним. Являючи собою ієрархізовану систему пріоритетних духовних цінностей, вона відображає гуманістичний ідеал суспільної організації у тому його вигляді, в якому він відбивається у національній самосвідомості народу. Соціально-мобілізуюча функція національної ідеї полягає у визначенні витоків нації та її ідентифікаторів, простеженні її місця у часі і просторі, формулюванні її цілепокладаючих орієнтирів і кола національних цінностей.

В сучасному політичному дискурсі і в історичній літературі проглядається безліч різних підходів до оцінки місця і ролі національної ідеї в житті суспільства. З одного боку, відбувається активний (хоч і доволі малопродуктивний) пошук магічної формули з об'єднувальним змістом, який міг би визначити смисложиттєві орієнтири нації. Більш реалістичні підходи базуються на аналізі соціально-мобілізуючих можливостей національної ідеї. Л. Шкляр вбачає її призначення у формуванні спільних засад колективної, тобто соціальної творчості, відводячи національній ідеї роль об'єднувача навіть тих націй, які складаються з конфліктуючих соціальних сил та етнічних груп [13]. В. Кафарський розглядає національну ідею як істотний фактор формування політичної суб'єктності нації [14]. Існує і протилежний погляд на національну ідею. На думку В. Гриньова, це деструктивний елемент, застаріла схема ідеологічного характеру, яка не вписується в логіку кінця ХХ століття [15]. У викладі С. Безклубенка "одержимість" національною ідеєю кваліфікується як різновид душевної хвороби, суспільна параноя. Отже, "не лише не розумно умисно прищеплювати її народів, а варто вживати профілактичних заходів проти цієї духовної недуги, радіючи, що вона нас поки що обминула" [16].

Певні труднощі у визначенні суті національної ідеї, її місця і ролі в житті суспільства пояснюються тим, що саме поняття "національна ідея" є поліморфним. Ним об'єднуються різні і навіть протилежно спрямовані феномени. Буденна свідомість вкладає в це поняття переважно відчуття спільності історичної долі, а також прямої залежності долі окремої особи від нації й держави, які вона вважає своїми. На цьому побутовому рівні національна ідея – це той ідеал суспільства, який вимальовується в суспільній свідомості нації і відбиває узагальнене (часто інстинктивне, підсвідоме) уявлення про її місце в навколишньому світі. Політизована свідомість вбачає в національній ідеї насамперед систему символів і вольовий імпульс, що виступає духовною основою національних рухів та національної самоідентифікації, стрижень національної ідеології, політичний проект майбутнього нації. Це – другий, політичний рівень існування національної ідеї. На третьому рівні узагальнення – теоретичному – вона здебільшого має вигляд вихідної світоглядно-методологічної позиції у концепціях державотворення, національного інтересу, національної безпеки тощо. І, нарешті, на четвертому, пізнавальному рівні – це гносеологічна конструкція, що відбиває погляди

**Поняття "національна ідентичність" і "національна ідея"
в українському термінологічному просторі**

Лариса Нагорна

визначних представників суспільної думки на процеси націєстановлення, державотворення, на місце і роль націоналізму.

Із сказаного ясно, що годі й сподіватися на появу якогось універсального визначення національної ідеї, а тим більше формули з кількох слів, у які можна було б вкласти її зміст. А, отже, позбавлені сенсу і взаємні звинувачення щодо абстрактного характеру визначень національної ідеї. Коли, приміром, П. Демчук дорікає О. Шморгуну, що в нього українська національна ідея – характеристика поглядів українських мислителів, а не українського буття, він абстрагується від того факту, що у національній ідеї крім побутового, політичного, теоретичного виміру існує ще й пізнавальний – у вигляді її відображення у поглядах представників суспільної думки [17].

До речі, саме в такому когнітивному вимірі національна ідея найбільше приваблює українських істориків і етнополітологів. Наприклад, у серії книг “Українська ідея”, виданій Інститутом політичних і етнонаціональних досліджень, еволюція української ідеї простежена в двох площинах – історико-теоретичній і біографічній, причому зроблено це на тлі політичної та етнічної історії, у контексті пошуку етнополітичних моделей. Підсумовуючи результати наукового дискурсу у цьому напрямі, І. Курас, В. Солдатенко, Т. Бевз констатують: “Національна ідея є продуктом історичного розвитку, дії велетенської суми різноманітних факторів. Вона не існує поза історичним часом, не є вічною і не народжується в одну мить. А народившись – живе складним життям, чутливо реагуючи на всілякі суспільні зміни і повороти, часом навіть на незначні, ледве помітні. Вона розвивається, збагачується, поглиблюється, вдосконалюється в процесі цивілізаційного поступу. Нерідко їй доводиться виборювати право на визнання в нелегкому суперництві з іншими світоглядними орієнтаціями, філософськими, суспільствознавчими концепціями” [18].

В ідеалі національна ідея містить в узагальненому вигляді відповіді на запитання: заради чого живе нація, яким ціннісним орієнтиром віддає перевагу, як реалізує свій творчий потенціал в оточенні інших спільнот? Вона спроможна виконувати різноманітні функції: етнотворчу, інтегруючу, ідентифікуючу, аксіологічну, державотворчу, футурологічну та ін. В процесі своєї об’єктивізації національна ідея проходить кілька стадій – від етнічної самоідентифікації людини через самовизначення окремих етнічних спільнот до усвідомлення цілісності соціуму і політичної значимості злагоджених зусиль. Динамізм – головна риса життєздатності національної ідеї. Вона чутливо реагує на суспільні зміни. Зацікнення на вчорашніх гаслах і етнічних пріоритетах для неї згубне.

Радикалізм і загострене відчуття ущемленості – ознака національної ідеї в суспільствах, що обстоюють своє право на самовизначення і виборюють власну державність. Здобуття державності, як правило, знімає напругу у міжетнічних відносинах і переносить національну ідею у

площину технологічного проекту, спрямованого на захист національних інтересів і національної безпеки. Світовий досвід свідчить, що найбільших успіхів досягали ті нації, які вклали в поняття “національна ідея” раціонально-прагматичний зміст і розглядали її як ідею загальногромадянську.

Поєднання в національній ідеї інтелектуальних зусиль з народним інстинктом, наявність в ній виразної ірраціональної компоненти ускладнює визначення її категорійного змісту і водночас робить національну ідею зручним об’єктом для ідеологізації та маніпулювання свідомістю. Саме тому ставлення до неї стало в Україні своєрідним індикатором політичних орієнтацій і ціннісних пріоритетів. Різні політичні сили наввипередки вправляються у демонстраціях власної прихильності до національної ідеї, не пропускаючи нагоди якомога дошкульніше звинуватити опонентів у нехтуванні нею. Прагнення якнайшвидше сформулювати національну ідею нагадує пошук “філософського каменя” – багатьом уявляється, що досить знайти магічну формулу, щоб перетворити сегментоване, атомізоване суспільство у гомогенне. В результаті в упаковці національної ідеї дедалі частіше обертаються ідеологеми та ілюзорні, “смакові” евфемізми. Спроби її міфологізації (аж до пошуків у пластах Біблії) супроводяться не менш активним намаганням надати їй інструментального звучання, перетворити на знаряддя досягнення певних політичних цілей. Чимало поширення набули провіденційно-месіаністські підходи до з’ясування суті національної ідеї.

Спроби знайти універсальну формулу української ідеї робилися відтоді, як українська еліта усвідомила закладений в ній консолідуючий і виховний потенціал. Проте вироблення власної парадигми національної самоорганізації виявилось надто складним завданням для нації, яка надто довго була бездержавною і розчленованою. Остаточо не розв’язане воно й сьогодні внаслідок дії нових ускладнюючих чинників – високого ступеня поляризації українського суспільства, амбівалентності ціннісних і різноспрямованості зовнішньополітичних орієнтацій. Традиція ототожнення національної ідеї чи то з українським націоналізмом, чи то з національною ідеологією виявилася живучою і істотно затьмарює картину формування української ідеї в суспільній свідомості.

На буденно-побутовому рівні українська ідея віддавна існувала як уособлення народного духу, невиразне прагнення до свободи самовиявлення, як культурний міф. Значно чіткіших обрисів вона набула в політичній думці – як ідея самобутності українства, віддзеркалення його прагнення до самовизначення і самоствердження. Про оформлення української національної ідеї можна говорити з кінця XVI століття, коли українська еліта виробила стереотип наступності щодо княжої Русі і усвідомила наявність “руського народу політичного”, готового боронити свої права й привілеї та обстоювати утискувану православну віру. Те, що

Поняття "національна ідентичність" і "національна ідея" в українському термінологічному просторі

Лариса Нагорна

кристалізація української ідеї відбувалася у протистоянні спочатку польській, а пізніше російській ідеям, зумовило присмак оборонності і ущемленості в українській суспільній свідомості. Існуючи спочатку у вигляді слабо артикульованого прагнення до самозбереження в умовах чужоземного панування, українська ідея у протидії польській експансіоністській доктрині набувала вигляду протесту проти спольщення еліти та закликів повернутися до “Володимирової спадщини”. Ставши ідеологічною платформою Національної революції середини XVII століття, вона швидко еволюціонувала від захисту козацьких вольностей і православної віри до державної ідеї, поєднаної з ідеєю “збирання” українських земель.

Найтяжчим національним занепадом (“Руїною”), не в останню чергу спричиною включенням України до контексту геополітичних задумів російського царату, зумовлена поява в українській національній свідомості настроїв недовіри, настороженості, сакралізації війни. У цих умовах українська ідея виявилася надто слабкою і не змогла реально протистояти російській експансіоністській доктрині “третього Риму”. Навпаки, чимало українських мислителів поставили себе на службу чужій ідеї, чим суттєво гальмували процес самоствердження української нації.

Після тривалого національного занепаду українська ідея відроджувалася, починаючи з кінця XVIII століття, на ґрунті міфологізованих уявлень про доблесть і звитягу предків, протестантського раціоналізму (ідеї “сродної праці” у Г. Сковороди, протиставлення “двох руських народностей” у М. Костомарова). Кирило-мефодіївці, насамперед Т. Шевченко, привнесли у цей процес радикалістське несприйняття імперського гноблення, заклик “рвати кайдани”, ідею “всеслов’янського братства”. Далі на ґрунті цих ідей відбувалося оформлення ідеології українського націоналізму.

Якщо ж говорити про концептуальне оформлення української ідеї в політичній думці, то термін “національна ідея” – це витвір кінця XIX – початку XX століття. М. Грушевський 1901 року геніально передбачив настання нової епохи в царині українського національного самоусвідомлення: “В нове століття ми переходимо в початках нашої **національної** (не етнографічної тільки) свідомості” [19]. Те, що національна ідея в Україні викристалізовувалася як ідея смисложиттєва і водночас вільна від національної мегаломанії, засвідчила публікація в часописі “Украинская жизнь” (1913 р., № 6) статті М. Чубинського “Українська національна ідея та її правові постулати”. “Коли любов до **свого** нероздільна з повагою до чужого, коли боротьба за свої національні права поєднується з визнанням таких же прав кожної іншої нації, тоді національна ідея дає людству всі свої найкращі плоди й ні в чому не є перешкодою майбутньому коли-небудь великому союзу народів”, – говорилося в ній [20].

Оскільки ідеологи українського руху у своїй переважній більшості були істориками, а завданням української історичної думки стало обґрунтування самодостатності, окремішності українського історичного процесу, на формулюваннях національної ідеї виразно позначалася своєрідна романтизована етнізація. У формулу психологічного стереотипу українця закладалися нібито споконвічно властиві йому демократизм, миролюбність, кордоцентризм, особлива працелюбність тощо. Водночас їй були постійно притаманні ноти трагізму української долі, загрози “національної смерті”, а відтак і національної самооборони, протесту проти денационалізації.

Реальна небезпека, що нависла над українським етносом, зумовила появу радикальних різновидів національної ідеї. Запропонована М. Міхновським формула “одна, єдина, нероздільна, вільна, самостійна Україна від Карпатів аж по Кавказ” [21] могла б мати неабиякий об’єднувальний потенціал, якби не сполучалася з ксенофобськими гаслами “України для вкраїнців”, боротьби проти “усіх зайд”. В руслі демократизму й лібералізму перебували поміркованіші варіанти української ідеї, що ґрунтувалися на моделях децентралізації обох імперій та українського автономізму (М. Драгоманов, М. Грушевський, І. Франко). Етатизація української ідеї – прикметна риса її державницьких парадигм (В. Липинський, В. Старосольський).

На рівні буденної свідомості національна ідея існувала переважно у вигляді мрій про Україну “без пана й хлопа”, “республіки робочих людей”, “своєї хати”, що стимулювало появу як різноманітних концепцій солідаризму й корпоративізму, так і всіляких соціальних утопій. В часи революційних катаклізмів помітною її складовою стала ідея соборності, територіальної єдності України в її етнографічних межах. Втім, сконструювати на такій основі прийнятний для мас соціальний ідеал українській політичній думці не вдалося, чим не в останню чергу була зумовлена поразка Української революції 1917 – 1920 років.

Поразка Української революції і пов’язане з нею чергове розчленування української етнічної території посилили в національній ідеї, з одного боку, настрої пасивної споглядальності, а з другого – екстремістські крайнощі. Відповіддю на позірну демонстрацію радянською владою своєї прихильності до національних цінностей була поява в УРСР націонал-комунізму з гаслами дистанціювання від Москви (М. Хвильовий). Реакцією на лозунг “Польща для поляків”, під яким здійснювався асиміляторський курс польської влади в Галичині, стала поява радикального, “інтегрального” націоналізму з вимогами “України для українців”, ідеями кастовості, вождизму, крайнього волюнтаризму, героїзацією терору.

В останньому трактуванні національна ідея не могла згуртувати навіть переконаних націоналістів, свідченням чого був розкол в ОУН. Поразка

**Поняття "національна ідентичність" і "національна ідея"
в українському термінологічному просторі**

Лариса Нагорна

“інтегрального” націоналізму виразно позначилася (не без впливу радянської пропаганди) на авторитеті української ідеї. В радянській системі координат ставлення до неї, як і до націоналізму, було різко негативне; натомість культивувався національний нігілізм.

Відродження суспільного інтересу до національної ідеї припадає на кінець 80-х років, коли її взяв на озброєння Народний рух України. Живий ланцюг від Києва до Львова, яким було у січні 1990 року відзначено річницю “Акту злуки” обох частин України, показав, що потенціал української ідеї не розтрачений і що вона спроможна згуртовувати людей. Промовисті результати референдуму в грудні 1991 року засвідчили, що основним її змістом стала ідея власної державності і загального добробуту. Спроби спадкоємців ОУН відродити “національну ідею зразка 40-х років” успіхом не увінчалися. Самовизначення України здійснювалося не на основі національно-етнічної, а на базі національно-державницької парадигми, що убезпечило від проявів ксенофобії, міжетнічних ускладнень.

Діапазон підходів до трактувань національної ідеї у цей час був, проте, досить широким. Домінувала етнічно орієнтована, обернена в минуле парадигма відродження, чим був зумовлений виразний присмак архаїки в тогочасних моделях самоідентифікації. Не лише націонал-радикали, але й націонал-демократи часто надавали українській ідеї вузького, етнографічного тлумачення, наголошували на особливій ролі етнічних українців у державотворенні. В її фундамент стало модно закладати тези фатуму, прокляття, “відібраної історії”, “топосу поразки”, які вже у наш час втілилися в формулу “приреченості на неуспіх” [22]. Реакцією на такі перекося стала активізація російського націоналізму, що спричинило поглиблення поляризації в суспільстві. Педальовання минулих – справжніх і уявних – кривд і образ посилювало орієнтацію у бік традиційного націоналізму, перешкоджало виробленню громадянської моделі функціонування соціуму. А спричинене розколами в Народному русі падіння авторитету націонал-демократів зумовило черговий спад рейтингу національної ідеї.

Лишається тепер оцінити вплив дискусій на тему національної ідеї на політичну реальність. Очевидно, що обговорення питання, “спрацювала” чи “не спрацювала” національна ідея в умовах незалежності, розпочате академіком П. Толочком [23], поляризувало українське суспільство. Крайні погляди, які при цьому висловлювалися, здебільшого не прояснювали, а затемнювали смисл поняття, а тому спричинили його помітну девальвацію. Такий інструментальний підхід, явно запозичений із методології радянських часів, спричинився до того, що національна ідея стала об’єктом іронічних нападок і навіть відвертого нехтування позитивного потенціалу, який у ній закладено. А інтелектуальний пошук у цій сфері був переключений на критику російської ідеї і російської політики – із

паралельними спробами сконструювати український антипод ідеям російського месіанізму.

На відміну від державної стратегії, національна ідея не декретується згори, вона повинна визріти у надрах суспільства. Її не можна сконструювати, її можна лише вловити у загальному суспільному настрої. Те, що сьогодні вона вже позбавлена виразного етнічного “наповнення”, має раціональне пояснення. Етнічність виявляється ефективною формою групової солідарності в умовах боротьби за державність. Після її здобуття мобілізаційна здатність етнічної ідеї відчутно зменшується. Небагато шансів має і національна ідея, обернена в минуле. Шукати “золотий вік” у минулому, тим більше українському – справа невдячна. Мобілізувати суспільну енергію можна лише навколо ідей і символів, спроможних забезпечити прорив у майбутнє.

Саме тому етноцентристські трактування української ідеї дедалі більше поступаються місцем загальногромадянським, ґрунтованим на спільності національних інтересів. Такі підходи не означають, зрозуміло, заперечення значення етнічного компоненту національної ідеї і не вимагають відмови від базування її на фундаменті української культурної традиції і притаманної українцям ментальності. Йдеться лиш про те, що життєвість будь-якої національної ідеї забезпечується її відповідністю викликам часу, а, отже, вона не може зациклюватися на пріоритетах “козацької слави”.

Уважно досліджуючи місце і роль національної і європейської ідей в офіційному наративі національної ідентичності в Україні, К. Волчук звертає увагу на те, що національна еліта намагається “переформулювати національну ідею як імператив соціоекономічної і технологічної модернізації з орієнтацією на Європу більше, ніж на культурне і лінгвістичне відродження”. Афористичний вислів Є. Марчука про те, що національна ідея має асоціюватися не з гетьманською булавою, а з комп’ютером, дослідниця зробила назвою одного з розділів своєї статті [24].

В сучасні координати прагне поставити пошук національної ідеї О. Пахльовська. Абсолютно необхідно, вважає вона, вивести проблему “української ідеї” з гіпнозу міфологічних та ідеалістичних трактувань, звільнити її від “політичного вертеризму”, який є хворобою значної частини політичної і культурної еліти. Актуалізація “української ідеї” зумовлена не так об’єктивною потребою в ній, як загрозливою для України наявністю “ідеї російської”. В Росії ще не подолані імперські ілюзії, а відтак не подолана небезпека того, що Україна може виявитися в числі перших жертв “гангренозних імперських амбіцій”. Саме тому важливо інтерпретувати українську ідею таким чином, щоб бачити в ній, насамперед, не антипод “російської ідеї”, а “комплектуючий сегмент “ідеї європейської” [25].

**Поняття "національна ідентичність" і "національна ідея"
в українському термінологічному просторі**

Лариса Нагорна

Як втілення генетично-культурного коду народу і духовна субстанція, покликана оберігати його від знеособлення, національна ідея має акумулювати набутий історичний досвід і водночас відбивати зрозумілу й прийнятну для більшості соціуму перспективу. Без громадянського примирення і пошуків консенсусу вона так і залишиться рожевою мрією. Щоб цього не сталося, слушно зауважує В. Литвин, "українська політика має перестати бути трилером" [26].

Доводиться, на жаль, констатувати, що нинішній кризовий стан суспільної свідомості, обтяжений гострою поляризацією соціуму, амбівалентністю ціннісних орієнтацій, неоднозначною оцінкою радянської спадщини, не створює належних умов для кристалізації національної ідеї на гуманістичних, загальноцивілізаційних принципах. А всілякі спроби вибудовувати її на войовничо-захисних засадах з присмаком ксенофобії позбавлені конструктивного потенціалу, оскільки етап протистояння у боротьбі за самоствердження українською нацією уже пройдений.

В сучасних умовах найбільші шанси на оволодіння масовою свідомістю має ідея залежності добробуту й душевного комфорту кожного громадянина від блага нації й держави, нерозривного зв'язку поколінь, національної злагоди і громадянського миру, спільної відповідальності за майбутнє. Етнічна складова в ній обов'язково має бути присутня – не лише як данина історичній пам'яті, але й як реальний чинник ідентифікації, цементування суспільства навколо його ядра – української етнонації. Але усвідомлення своєї унікальності і самодостатності не повинне перешкоджати ідеям відкритості до загальноцивілізаційних надбань. Реалізація української ідеї можлива лише на перехресті врахування власного історичного досвіду і засвоєння загальносвітових гуманістичних цінностей. Важливі передумови утвердження національної ідеї – морально-духовне оздоровлення суспільства, національне самоврядування, дійова державна підтримка української культури, мови, національних традицій.

Інтегративна спроможність української ідеї, її енергетичний потенціал визначаються темпами формування політичної нації як поліетнічної спільноти громадян, об'єднаної спільними цілями й устремліннями. Будемо сподіватися, що в міру того, як долатимуться кризові явища, вона дедалі більше усвідомлюватиметься як синтез ідей державності, патріотизму й солідарності, консолідації політичної, поліетнічної і полікультурної нації, формування дієздатного громадянського суспільства. Цементуючою основою національної ідеї виступатиме національна гордість, взаємна толерантність незалежно від етнічного походження, протидія регіональному сепаратизму і клановості. Зрештою, колективний розум народу, його здоровий глузд, очевидно, підкаже і формулу єднання, вільну від надмірного захоплення етнічними пріоритетами, від провінційного месіанства та оплакування минулих образ.

Кристалізація національних інтересів, обстоювання економічної та інформаційної безпеки, турбота про здоровий спосіб життя і про довкілля, протидія процесам деінтелектуалізації, забезпечення умов для інтеграції і плідного діалогу різних культур та релігійних конфесій, захист конституційного порядку, громадянського миру і злагоди – саме навколо цих конструктивних завдань можуть концентруватися інтелект і воля нації. Надзвичайно важливо при цьому постійно дбати про те, щоб дискусії навколо понять національної ідентичності й національної ідеї не перетворювалися у двобій ідеологій.

Література:

1. **Тишков В. А.** Постсоветский национализм и российская антропология // Социс. – 1997. – № 1. – С. 53 – 54; “Нация – это метафора” // Дружба народов. – 2000. – № 7. – С. 170 – 182.
2. Мала енциклопедія етнодержавознавства. – К., 1996. – С. 98.
3. **Обушний М. І.** Етнонаціональна ідентичність – феномен самовизначення українців. – К., 1999.
4. **Костенко Н.** Культурні ідентичності: перетворення і визнання // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 2001. – № 4. – С. 74.
5. **Татуец С. А.** Этнические меньшинства в процессе коммуникации // Вестник Московского университета. – Сер. 18. – Социология и политология. – 1999. – № 4. – С. 80.
6. **Сміт Е.** Національна ідентичність. – К., 1994. – С. 24, 149 – 150.
7. **Коллар Я.** О литературной взаимосвязи между славянскими племенами и наречиями // Антология чешской и словацкой философии. – М., 1982. – С. 234.
8. **Струкевич О. К.** Українська “нація до націоналізму”: пошуки, критерії ідентичності в Україні-Гетьманщині XVII ст. // Український історичний журнал. – 1999. – № 6. – С. 18.
9. **Андерсон Б.** Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. 2-е перероблене видання. – К., 2001. – С. 98 – 99.
10. **Степаненко В.** Перспективи громадянської нації // Віче. – 2002. – № 5. – С. 64.
11. **Кресіна І.** Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси. Етнополітичний аналіз. – К., 1998. – С. 238.
12. **Майборода О.** “Українська національна ідея”: інтегративні можливості віртуальності // Національна інтеграція в полікультурному суспільстві: український досвід 1991 – 2000 років. – К., 2002. – С. 349.
13. **Шкляр Л.** Інтеграційний потенціал національної ідеї в поліетнічному просторі України // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – Вип. 12. – К., 2000. – С. 60 – 62.

Поняття "національна ідентичність" і "національна ідея"
в українському термінологічному просторі

Лариса Нагорна

14. **Кафарський В.** Нація і держава: культура, ідеологія, духовність. – Івано-Франківськ, 1999.
15. **Гриньов В.** Нова Україна, якою я її бачу. – К., 1995. – С. 15 – 65.
16. **Безклубенко С.** Національна ідея, державна доктрина, національний дух: до визначення понять // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень НАН України. – Вип. 6. – К., 1998. – С. 21 – 26.
17. **Демчук П.** Творчий дух національної ідеї // Віче. – 2002. – № 9. – С. 68 – 69.
18. **Курас І., Солдатенко В., Бевз Т.** Історичні підстави української ідеї // Етнополітологія в Україні. Становлення. Що далі?. – К., 2002. – С. 142.
19. **Грушевський М.** На порозі століття // Твори у 50-ти тт. – Т. 1. – Львів, 2002. – С. 215.
20. **Чубинський М. П.** Украинская национальная идея и ее правовые постулаты // Грушевський М. С., Чубинський М. П. Українське питання. – К., 1992. – С. 9.
21. Українська суспільно-політична думка в ХХ столітті. – Т. 1. – Б. м., 1983. – С. 70.
22. **Яворський В.** Про Україну без звинувачень // Ї (Львів). – 2002. – № 26. – С. 86 – 96.
23. **Толочко П.** Від Русі до України. – К., 1994. – С. 354.
24. **Wolczuk K.** History, Europe and the national idea: the “official” narrative of national identity in Ukraine // Nationalities Papers. – Vol.28. – № 4. – 2000. – P. 688.
25. **Пахльовська О.** Україна і Європа в 2001-му: десятиліття втрачених можливостей // Сучасність. – 2001. – № 7 – 8. – С. 78 – 85.
26. **Литвин В.** На шляху державного самоствердження України // Віче. – 2002. – № 9. – С. 10.